

TRENUTAK BOSANSKO HERCEGOVAČKE LITERATURE

Ono što karakteriše savremenu bosanskohercegovačku literaturu, ili samo jedan trenutak, a i klimu u kojoj se ona ostvaruje, jeste intenziviranost u osvajanju kvaliteta, nadmašivanje već dosegnutog, izvjesna užurbanost koja je razumljiva, socio-psihološki, ako se zna da je mnogo toga ranije bilo propušteno ili upušteno a, naravno, najvećim dijelom bez njene krivice. Pa makar ta činjenica o dostizanju i prestizanju, čak i izvjesnoj utakmici s vremenom, i ne bi bila izvjesna kao poticaj i inspiracija, ona je ipak prisutna u jednom ubrzanim i savremenijem ritmu s kojim se živi, pa i u literaturi. Nismo u različitim razdobljima išli u korak sa stvaralaštvo ne samo u svijetu, koji je bio u tom pogledu srećniji, imao bolje i pogodnije uslove i prilike, nego ni u poređenju sa literaturama oko nas, onima istog nam jezika. Razlozi tom objektivnom zakašnjenju su manje-više poznati, oni su istorijski, bolje rečeno: bili su društveno-istorijski. Zaostalost je bila opšta i na svim planovima života, pa poslijedno, neizbjegljivo i najteže, i u duhovno-stvaralačkoj sferi. Jedno drugo je stalno uzrokovalo, uslovljavalo. Ako pogledamo unazad, u još dovoljno neispitana vremena istorijskih nepogoda, lako ćemo ustanoviti da su se u zapamćenjima generacija gomilale etape zaostajanja, čitava razdoblja ostala su bez ikakvog ili samo neznamnjeg duhovno-stvaralačkog aktiviteta, pa i ono što je stvaramo često je bilo uništavano ili u naponu i zaletu presjecano, sve gotovo do u najskorije doba. U dva maha samo u novijoj istoriji dolazi do naglih prekida: prvim svjetskim ratom prestaje djelovanje vrlo poljoprivredne mladobosanske generacije čiji sami neki predstavnici, među kojima i Ivo Andrić, nastavljaju literarni rad, a drugi svjetski rat odnosi u smrt nekoliko najdarovitijih književnih ličnosti Bosne i Hercegovine u najstvaralačkijim godinama: Hasanu Kičiću, Ziju Dizdareviću, Jovana Kršiću itd, tako da je normalan slijed razvitka i prirodan kontinuitet bio znatno poremećen, što se osjećalo dugo godina nakon oslobođenja. Relativno sustizanje i nadoknađivanje gubitaka počelo je tek posljednjih godina sa zrenjem srednje generacije pisaca i nadolaskom nove. Osim toga, neke stvari su se prethodno morale raščistiti da bi samo stvaralaštvo dobilo na zamahu, na poletu. Naiće, dugo vremena bilo je nejasno postoji li bosanskohercegovačka literatura uopšte, imala li ona ikakvu vlastitost, samobitnost, korijen i osnov, čak i pravo na naziv, ili je samozvana, u nuždi sklepana, i prirepak jedva od metropolskih literatura kojima je u prošlosti gravitirala. To pitanje nije puko teoretsko, nego vrlo praktično; za pisce stimulativno, odnosno destimulativno. Ta dugo vremena nedefinisana situacija je bosanskohercegovačku literaturu objektivno stavlja u položaj zavisnosti, poluprznatosti, inferiornosti, regionalne i provincijske literature. Ne samo pisci, nego su se i djela natuzila u istom nevoljnem položaju: bila su

ničija. Literaturu je pritisala i sva ona naslednja hipoteka iz ranijih razdoblja, od Austro-Ugarske do gotovo nedavno, hipoteka razjedinjenosti, arhaizma, folklornosti, anegdotičnosti i slično. Trebalо se suočiti sa svim tim problemima i, pošto se teren raščisti, kretati dalje. Imati samosvijesti i hrabrosti da se nadograđuje propušteno. U praksi bosanskohercegovačka literatura je postojala, ali van vlastitih granica dovodena je u pitanje. Odmah su nastajali nesporazumi: kome pripada i slično. Pitanja su se nagomilala. Cesto su antologije proze i poezije, pravljene za domaću ili inostranu upotrebu, bile bez njenih pisaca. Onda je u Sarajevu 1970. godine održan Prvi simpozijum o savremenoj literaturi Bosne i Hercegovine na kojem su neke stvari, ako ne zauvijek skinute s dnevnog reda, a ono je bilo inicirano da se na njima dalje radi i u nastojanja. Izglasani je princip zajedništva kao opštеваžeći princip i postulat realiteta. Nakon revolucije, ali i ranije, bosanskohercegovačka literatura je tendirala integralnosti, sveukupnosti. Prvi put je javno priznato i prihvaćeno njeno postojanje, ona kao činjenica s kojom se mora ubuduće računati kao sa ravnopravnim partnerom. Time je otpao svaki razlog njene podredenosti, зависnosti, što je u psihološkoj sferi za pisca Bosne i Hercegovine posebno inspirativno. Sa nabujavanjem samog stvaralaštva, što je činjenica lako uočljiva već na prvi pogled, prišlo se studioznom istraživanju i izucavanju bogate književno-kultурне baštine svih naroda Bosne i Hercegovine. Tradicija neposredno utiče na savremenost, jer se savremeno stvaralaštvo nadovezuje na postojeće. To dvoje ide uporedno. Otkriće i situiranje fundamentalnih djela iz prošlosti, stavljanje u istorijski kontekst, a u odnos prema sadašnjosti, naučno selekcionisanje i razlučivanje u nasljeđu onoga što je živo i progresivno od onoga što je prevažideno, i istodobno a užročno s tim i sondiranje terena za pisanje prve istorije bosanskohercegovačke literature, na čemu uzastojava Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i profesor Midhat Begić, sve je to pospješilo i neposrednu zainteresovanost za stvaralaštvo uopšte. Dakle, u sklopu svih tih kretanja i činjenica, a i onih već poznatih od ranije (izdavačka preduzeća, časopisi), valja vidjeti intenziviranje literarnog stvaralaštva koje, kako rekosmo, nabujalo i razuđeno, nadmaša, ponekad, čak i najoptimističnija očekivanja i nadanja. Posebno ako pri tome imamo u vidu i neke nepovoljne okolnosti, kao što su slabo razvijen bibliotečki, fond, još slabiji čitalački interes za literaturu, što je opšta pojava, ponekad minimalna stimulacija od strane društva, i slično, onda, uprkos takvim i sličnim negativnim okolnostima, njen uspjeh je sve zapaženiji.

Iako smo preblizu da bismo kritički objektivno, ne umješavši naše lične ukuse i subjektivne kriterije, mogli govoriti o tome što ona stvarno jeste u sadašnjoj situaciji, ipak bez mnogo krzmana možemo ustvrditi da je u projektu domaćila kvalitet po kojem je ocjenjujemo kao u najmanju ruku osobenu i zanimljivu u sklopu svih drugih naših literatura. Ne zalazeći predaleko u prošlost, možemo reći da je put do kvalitet bio naporan, dug, pun naizmjeničnih uspona i osjeka, ali da je sad sve više ujednačen. Do preloma u tom smislu došlo je tek unazad jedne decenije, u prozi s pojmom Selimovićevog nadaleko poznatog romana *Derviš i smrt*, u poeziji sa stasanjem srednje generacije, one koja je iza pedesetih godina izvršila radikalni raskid i obračun sa staromodnim načinom mišljenja i pjevanja i krenula u pustolovinu poezije novim putevima. Sad konačno možemo reći da su prevladale moderne struje, moderna shvatnja. No, i ta shvatnja u pravcu omodernjivanja i osavremenjavanja izraza imaju evoluciju. Sad je bosanskohercegovačka poezija u stadiju punog zrijenja. Prošav kroz hermetizam i nadrealističke devijacije, ona se danas sabrala i skrasila u jednostavnosti s kojom iskazuje svoj nutarnji složeni potencijal. Ali, kad već govorimo o poeziji koja se probila do jednostavnosti, onda svakako valja imenovati pisnika koji je na tom putu ostvario njene najveće poslijeratne domete. To je

Mak Dizdar, i to zbirkom pjesama *Kameni spavač* (prvo izdanje 1966. godine) i pjesmom *Modra rijeka* koju ne možemo a da ne navedemo u smislu dokaza o rečenoj evo-luciji i zrelosti do koje je došla ne samo Dizdareva poezija na mnogim putevima vla-stitog lutanja i traganja nego i bosansko-hercegovačka poezija uopšte:

*Nitko ne zna gdje je ona
Malo znamo al je znano
Iza gora iza dola
Iza sedam iza osam
I još dalje i još gore
Preko gorkih preko mornih
Preko gloga preko drače
Preko žege preko stege
Preko slutnje preko sumnje
Iza devet iza deset
Tamo dolje ispod zemlje
I onamo iznad neba
I još dublje i još jače
Iza šutnje iza tmače
Gđe pjetlovi ne pjevaju
Gđe se ne zna za glas roga
I još hude i još tuđe
Iza umeriza boža
Ima jedna modra rijeka
Široka je duboka je
Sto godina široka je
Tisuć ljeta duboka je
O duljin i ne sanjaj
Tma i tmuša neprebolna
Ima jedna modra rijeka
Ima jedna modra rijeka
Valja nama preko rijeke*

Kao suglas ovoj Dizdarevoj već, rekli bismo, klasičnoj pjesmi stoji i *Strmina Nedna* Radanovića, pisca koji povremeno "gostuje" u poeziji, a po osnovnoj vokaciji je prozni autor, no baš ova pjesma izriče nagašenu zrelost jednostavnosti do koje, kako reče jednou Andrić, valja uzrasti, pa je navodimo:

*Ovo vrijeme
ovo breme
a strm, put
neke sjene
oko mene
težak muk
sunca zvijezde
nekud jezde
u podnožja tavnja
iz dubina ad se glasi
i vapaji i talasi
a strm
strm je put*

Poezija misaona, a lišena svih ukrasa, svih nejasnoća koje smo morali odbolovati. Sad ona govori neposredno, sama sobom, iz sebe, vlastitom istinom i ljepotom.

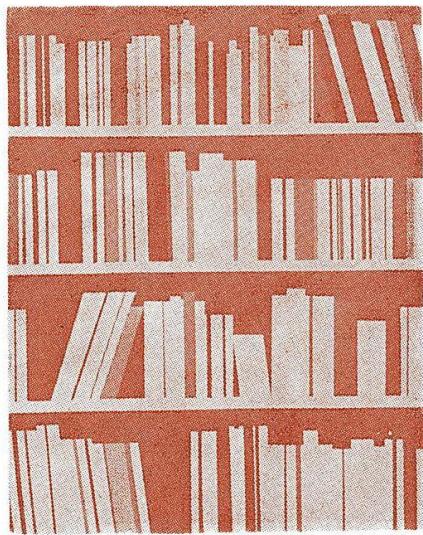
Strm je put života, ali nam ga valja preći.

Kad već govorimo o vremenskom razgraničenju nastalog preloma u bosanskohercegovačkoj literaturi, ne smijemo ga uzimati kruto, nego fluidno, ne doslovno nego uslovno. Jer se i prije rečenog razdoblja u književnosti Bosne i Hercegovine dogodilo mnogo toga od značaja preko čega ne bismo smjeli pretrcati. Stvaralaštvo je dug proces i ništa se ne događa iznenada. Dovoljno je pomenuti da je Čamil Sijarić do tog datuma objavio svoje najbolje pripovijetke i poznati roman *Bihorci*, Izet Sarajlić zbirku pjesama *Sivi vikend* koja se stalno pamti iominje, pa i sam Selimović svoju izvrsnu ratnu proručniku *Magla i mjesecina*, i tako dalje.

Do promjene je došlo u osvajanju kvaliteta, ali i raznovrnosti koja, recimo u prozi, nije samo tematska nego i izražajna, sadržajna i sl. No pominjanje kvaliteta je više nego neophodno jer se nakon pojave Selimovićevih romana *Derviš i smrt i Tvrđava* ne može više ići ispod crte, u svaštva-stvo, može jedino nekud svojim osobenim putem, ali uz dozvoljeni i dokazani kvalitet. Tako kvalitet postaje pojam, određujući standard, norma, uzus. Ako se djelo ne opravda kvalitetom ili osebujuću (to ako je u pitanju eksperiment), onda je absurdno. Ono ne nalazi mjesto u poretku djela koja se pominju, kad, kao u ovoj ili nekoj sličnoj prilici, govorimo o dostignućima posli-

jeratne bosanskohercegovačke literature. Ono je onda objektivno po strani, beznačajno. Više nije, naravno, dovoljan ni bezličan kvalitet, literarna pismenost, nego nešto svoje, neki naglašeni osobeni ugao, ono nešto po čemu se djela izdvajaju, štreče, remete ustaljeni redoslijed.

Prije nego neka od tih djela imenujemo, red je da navedemo još neke činjenice koje bitno utiču i sudjeluju u stvaranju slike savremene bosanskohercegovačke literature kakva je sad. Na djelu su pisci nekoliko generacija, od veterana do najmladih, uglavnom pjesnika koji pridolaze u cikličkim nizovima. Od starijih, aktivni su Dušan Đurović, Sukrija Pandžo (uglavnom u literaturi za djecu), Sait Orahovac, Safet Burina; najprisutnija je, ipak, srednja generacija, čija prosječna starost iznosi oko četiri decenije; pjesnici, romansijeri, kritičari, esejičari — ne samo da je rečena generacija najbrojnija, nego i najangajovanija; mlađa i najmladja generacija — to je već prilično širok, elastičan pojam. Podrazumijeva početnike koji su tek nedavno debitovali, ali i pjesnike koji su se već nagovijestili kao izraziti, talentovani, svoji; Rajko Petrov Nogo kao da

evgenija demnjevska knjige

je predstavnik i predvodnik te talentovane pjesničke plejade koja je, kao nijedna druga prije nje, već dobila i svoju prvu antologiju koju je sačinio pripadnik iste generacije, pjesnik i kritičar Marko Vešović. Ova pjesnička generacija je u punoj nijavi, tako da čemo tek nakon nekoliko godina njenog potvrđivanja biti do kraja načisto što je sve svoje, novo i inventivno donijela bosanskohercegovačkoj literaturi, čime ju je osavremenila. No sad je već jasno da je to generacija koja se ne zadovoljava malim.

Klasična raspodjela na književne rodoneve i vrste poštovana je u literaturi Bosne i Hercegovine, ali se na tome nije ostalo, namerivo, samo na prozi i poeziji, na esejičici i kritici i literaturi za djecu. Jeden dio autora bavi se pasionirano i radio-dramskom, i, nešto rjeđe, i TV-dramskom literaturom. Interes za ovu relativno novu literarnu formu postoji, on privlači, provokira, i već u oblasti radio-dramskih literatura imamo značajnih rezultata, naravno stimulisanih od strane radija, dok takva stimulacija, začudo, ne postoji u osjetljivoj mjeri za TV-dramsko stvaralaštvo, pa su stoga u toj oblasti rezultati oskudniji, što je šteta. Casopis *Zivot* povremeno objavljuje po jednu svesku izbora radio-dramskih tekstova utičući na taj način na njihovo vrednovanje i popularisanje.

U prozi se dogodio simptomatičan preokret: od tradicionalno pripovijedačke bosanskohercegovačke proza postala je romansijska! Može se reći da je taj obrt došao u duhu vremena, u duhu zahtjeva da je roman »matura literature«, kako reče Dušan Matić. I pisci nisu odoljeli tom sirenskom

zovu. I, što je najzačudnije, baš je u romanu ova proza doživjela svoje najznačajnije trenutke. To je roman koji istražuje prošlost, zagledan u prošlost, koju još nismo literarno ni životno izivjeli, ali već jednim dijelom obraća se i okreće savremenosti (Jakov Nenada Radanovića, *Zavodišta Vojislava Maksimovića, Maslačak Zdravka Ostojića*) no, reklo bi se, prve laste tek nagovještavaju proljeće». Zanimljivo je da je fenomen bosanske prošlosti neprekidno u žici, u središtu zanimanja bosanskohercegovačkih romansijera, koji su to postali od jučerašnjih pripovjedača, sve od Andrića do Selimovića i Sušića, Ibršimovića, pa i dalje. Zarajanje u prošlost ima za pisce čar otvoreno, ali i opasnost da minimaliziraju rezultate, da maniriziraju jedan postupak i metodu, da ga usitne. Srećom, do sad je, i pored rečene opasnosti i sumnje, bilo više razlika nego sličnosti. Selimović nije ponovio Andrića, iako se našao u njegovoj opasnoj blizini. On nije epičar, poput Andrića. Dok Andrić majstorski reprodukuje istoriju ugrađujući u nju svoju osobenu viziju i filozofiju života, dotle Selimović sopstvenu filozofiju sumnje nadograđuje na istoriju koja je plod njegove imaginacije, a ne rekonstrukcija fakata. Sušić ide više stopama Andrića, ali srećom nalazeći svoj zakutak u podneblju iste teme, dok je u polazisti Ibršimović sličniji Selimoviću, ali u rezultatu opet drugačiji i od Sušića i od Selimovića: njega zanima psihička izvraćenost kojoj teško hvataje sve razloge i motive. Drugim rečima, proza vrlo osebujna, iako u jednom opštem i zajedničkom ritmu, na istom tematskom kolosijeku. Što joj nije uvijek vrli na.

Bosanskohercegovački roman je, rekomendno, i prve znatnije iskoraka u pravcu »osvajanja« savremenosti kao teme i građe za vlastita romansijerska istraživanja i nadogradnjava. Ovdje je rizik veći, a dobit nesigurnija. Jer život koji se neposredno »romansira« izmiče nam jednako koliko ga svako za sebe i na sebe parčamo i svogatamo. Stoga je teško reći gdje smo dospjeli u literarnom opserviranju neposrednog života, ali je jasno da je put kojim su već krenuli Radanović, Maksimović i drugi za literaturu, koja je dužnik svome dobu, jedini mogući i relevantan. Njemu ćemo se najposlje svi vratiti i dati mu svoj obol.

Priča donekle jenjava, što nije nimalo utješno. Mnogi misle da je nakon Andrićevina biti autentičan pripovjedač. U tome ima donekle istine. Uvijek ste u scjeni. Naročito je sjetna činjenica da prozne obnove u mlađoj generaciji gotovo i nema. Priča, naročito novela, kao da više nije miljenik mlađih. Okrenuti poeziji, listom estradi, nekako mladi laksše dolaze do glasa, do spoznaje sebe. A to je, ipak, varka, jer brže i

Ono što se posebno istaklo u ovih nekoliko godina intenzivnog književnog razvoja jeste uspon i razudjivanje književne kritike i esejičke. Ova oblast je dugo bila deficitarna, oskudna, skučena. Javljala su ti tamo tekuća, recenzentska kritika, ali je tek studijsko izučavanje literarnih fenomena dovelo do punе afirmacije ove istaknute književne djelatnosti. Sad nema godine da se ne javi po nekoliko književnih studija od šireg značaja, monografija, izbora kritikâ i slično. Već se uveliko počinju izučavati ne samo pojedina djela, nego i pisci u cjelini njihova opusa ili obuhvatana razdoblja po pojedinim rodovima. Tako je Kasim Prohić obolio studiju o romanima Meše Selimovića *Cinili i biti*, Milivoj Šindić djelo *Poetika Makka Dizdara*, Staniša Tutnjević studiju o bosanskohercegovačkoj pripovjedi kao istaknutom doratom fenomenu i slično. Pojavile su se monografije poznatih časopisa koji su odigrali značajnu ulogu u istoriji bosanskohercegovačke literature: o časopisu *Zora Ljubice Tomić Kovač* i *Behar Muhsina Rizvića*, to predstavlja aktivnost kakva nije zapamćena otkako ova literatura postoji kao moderna i umjetnička.

Literatura za djecu, koja je doživjela nakon oslobođenja veliku i značajnu afirmaciju (a bila je svestrano i svesrdno stimulirana), u posljednje doba kao da stagnira.

Istina, javljaju se djela, od kojih su neka i zapažena, recimo lirski roman *Zorana Jovanovića Bulke pored pruge*, ali to ipak nije onaj raniji nivo i domet po kome je ta literatura izšla na glas.

Bosanskohercegovačka literatura se ustanila u svim oblicima u kojima je dala rezultate. Prošla je krizne etape i doživjela evoluciju koja je završena, završena u tom smislu što je razdoblje golog potvrđivanja okončano, sad predstoji dalji individualni afirmativni put svakog pisca ponašob. Svet jet koji je literaturi, ponekad manje sklon nego drugim atraktivnijim umjetnostima, ipak nije ravnodušan, pa je uzajamnost dodira sve neminovnja. Od negdašnje skučnosti — u prozi: prizemne hronike, u poeziji: sitnog opjevanja — došlo se u velikom skoku do sinteze: proza govori o svijetu uopšte, oslanjajući se neposredno na iskustva podneblja i kraja, jezikom koji teži univerzalizmu, a poezija, pročišćena iznutra, obraća se, takođe, vječnim ljudskim problemima. Ona nastoji da izade iz svoje sebične kamerne muzicirajuće tištine u sret ljudima koji je uvijek ne shvataju, ne shvataju da je ona u stvari govor sudbine u ime njih, u ime svih koji su nemušti. Karakterističan je u tom smislu obrat koji se dogodio kod gotovo svih pjesnika srednje i mlađe generacije: zatvorenosti nema. Uvijek ide potisak prema vani, prema svijetu, prema doživljaju svijeta, što znači prema čitaocu! Čak kad je kamerna, solilokvija, poezija nije hermetična, kakva je bila jedno vrijeme u modi, naročito u prvoj izazovnoj pobuni Huseina Tahmišića, protiv ustaljenog, tradicionalnog načina pjevanja i mišnjenja. Hermetizam je davno već apsoliran, asimilovan i nadmašen. Čak je i sam Tahmišić otisao dalje od svojih prvotnih jogunastih tamnih zavjesa sjećanja i ispojedanja. Njegova novija poezija, kojom se, istina, sve rjeđe javlja, uprošćenija je i čitkija. Ranija gustina je postepeno prešla u jasnost poriva, ideja. Zanimljivo bi bilo potrediti pjesme Hamze Huma, u kojima ima romantične temperature, sa poezijom donekle po intenciji njoj bliskoj, onoj Izet Sarajlića, pa se uvjeriti koliko je romantizam Hamze Huma introvertan, zatvoren u sebe, a Sarajlićev, naprotiv, komunikativan spram svijeta, širom otvoren za zbijanja, trajno njima inspirisan, ne samo kao povod, nego i kao sadržaj. Sarajlić vlastitu intimu često indirektuje sa stvarnošću.

U prozi je svijet o stvarnosti još izvjesnija, iako ponekad posredna, jer je operavzana tematskim krugovima koji se tež u asocijaciji čitalaca naslanjaju na stvarnost koju živimo. Prilaz stvarnosti, to je pravi problem, pravo pitanje, ne samo umjetnički, nego društveni. Kako je opservirati, kako joj pristupati? Čini se da to nije samo literarno pitanje, nego prevashodno i moralno.

No, svijest o svijetu (o čovjeku, egzistenciji, društvenom smislu literature) pridrža se u dubinu literarnog poziva o čemu svjedoči i pjesma Rajka Noga *Nocobdija zemlje* iz koje navodimo završnu strofu:

Ti spokojno spašavši: kao sve će proći — Nocobdija zemlje, vetrovima meta, samozvan, jer nezvan, a potreban dobu, noćas zbilje strepim nad sudbinom sveta.

Eto eksplisirane drame pjesničke sviesti o dužnosti koju je pjesnik sam sebi (da li baš sam sebi?) napravio — »samozvan, jer nezvan« — ili je ta svijest bitno humanistička i tradicionalna van koje je nemoguće zamisliti literarni poziv. Ako ona nema potrebe da strepi i zebe »nad sudbinom sveta« onda je izišla, formalna, igračka bez svrhe. Vjerovatno smo opterećeni tom sviješću, ali je ona toliko ucijepljena u bješ umjetnika da je njegova jedina priroda, tako reći. Drama zbilje, drama svijeta, pa i drama sutrašnjice, u stvari je drama literature, njena istina. Da je to doista tako, ne samo opredeljenje, nego i suština, lako može posvjeđaći raniju istoriju literature Bosne i Hercegovine na koju se, evo, i mi nastavljamo: kad nije bilo zbilje da je duhovno hrani i snaži i podrži, nije bilo ni literature! Ista im je tamna tragična sudbina, doista.